

20. Отчет Екатеринославской городской Общественной библиотеки за 1913 г. — Екатеринослав, 1914.
21. Отчет Екатеринославской городской Общественной библиотеки за 1914 г. — Екатеринослав, 1915.
22. *Перетц В.Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Катеринослав. — К., 1910.
23. *Франко І.* Українська література в 1904 р. — Л., 2005.
24. *Яворницький Д.И.* Отчет Екатеринославского областного музея им. А.Н. Поля, 1905—1906. — Екатеринослав, 1907.
25. *Яворницький Д.* Музей А.Н. Поля // Исторический вестник. — 1890. — Т. XLII. — С. 794—798 (40—44).

Надійшла до редколегії 01.12.2007 р.

УДК 94 (477.63) Яворницький «1904—1913»

М.Е. Кавун

Дніпропетровський національний університет

**ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ У ВИРІ
МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО КАТЕРИНОСЛАВА:
ТОПОНІМІЧНИЙ ПРОЕКТ 1906 р. ЯК ПЕРСОНАЛЬНО-
СВІТОГЛЯДНА ТА КУЛЬТУРНО-СИМВОЛІЧНА
ПРЕЗЕНТАЦІЯ**

Проаналізовано вперше в історіографії перший та єдиний проект комплексної реформи міської топонімії Катеринослава, автором якого був Д.І. Яворницький, та спробу його реалізації в міжреволюційний період початку ХХ ст. Визначено змістовне наповнення, культурні та ідеологічні аспекти проекту. Розглянуто причини нереалізованості цієї ініціативи в контексті існування певних культурних протиріч між світоглядними і культурними імперативами Д.І. Яворницького та механізмами формування і функціонування міського середовища Катеринослава модерної доби.

Культуротворча активність Дмитра Яворницького в модерному, але підімперському Катеринославі, практики та результати його взаємодії

з міським середовищем — ці проблеми, на превеликий жаль, залишаються недостатньо вивченими навіть на описово-фактологічному рівні. В цій статті розглядається діяльність Д.І. Яворницького в просторі реформування міської топонімії Катеринослава в міжреволюційний період 1905—1917 рр. Цей маленький «епізод» з багатогранної культурної історії Катеринослава є, водночас, дуже репрезентативним для осягнення напівприхованих культурно-ідентичнісних процесів у середовищі цього урбаністичного організму на східноєвропейському культурному Пограниччі.

«Топонімічний проект» Дмитра Яворницького залишився, по суті, ігнорованим його біографами. Історія ж самої міської топонімії Катеринослава-Дніпропетровська й сьогодні залишається майже terra incognita навіть на рівні описово-краєзнавчих студій. Комплексних аналітичних досліджень історії та еволюції міської топонімії Катеринослава-Дніпропетровська досі, на жаль, ще не створено (це в повній мірі стосується й усього багатоаспектного досвіду урбанізаційного процесу в Дніпровському Надпорожжі). Майже суцільний історіографічний вакуум стосовно міської топонімії Катеринослава частково заповнюють роботи М.Е. Кавуна [6; 2; 5; 4]. Інформація про топонімічну ініціативу Д.І. Яворницького розглядалася в двох публікаціях — спочатку В.І. Лазебник [8] (вперше вміщена в [7]), згодом М.Е. Кавуна [5]. Єдиним джерелом з історії проекту топонімічної реформи Д.І. Яворницького є офіційна документація, вміщена в «Журналі» катеринославської міської Думи, передусім, сам перелік назв [1, с. 109—115] та результати його обговорення.

Гадаю, що можливості описового методу у вивченні подібних явищ майже вичерпані, натомість має бути застосований увесь спектр культурологічних та урбаністичних підходів, здатний розкрити нові, приховані раніше, сутнісні значення та причинно-наслідкові зв'язки явищ та процесів в урбанізованому середовищі.

Ця стаття знаходиться на перетині історико-біографічних, урбаністичних, топонімічних та культурологічних студій. Метою статті є: визначити роль та значення топонімічного проекту 1906 р., запропонованого Дмитром Яворницьким для Катеринослава, з одного боку, в його житті та культуротворчій активності, з іншого боку, в контексті трансформацій культурного простору модерного Катеринослава в передреволюційну добу. Завданнями статті є: 1) провести аналіз змістовної частини т.зв. «списку Яворницького»; 2) визначити світоглядні та культурно-ідеологічні підстави виникнення оригінальної

топонімічної ініціативи Д.І. Яворницького; 3) зробити висновки щодо причин поразки проекту топонімічної реформи Д.І. Яворницького в контексті взаємодії його постаті з міським середовищем Катеринослава першої чверті ХХ ст. Методологічний контекст — культурна боротьба всередині міського середовища модерного Катеринослава та роль міської топонімії як одного з інструментів культурно-символічного освоєння міського простору з боку різних чинників — «агентів культурної дії».

На рубежі ХІХ—ХХ ст. кількість урбанонімів Катеринослава перевищила вже дві сотні. У 1906 р. в Катеринославі було 120 вулиць, 51 провулок, 16 площ тощо. Міська топонімія Катеринослава в цілому сформувалася вже в 1860—1890-х рр. в імперському культурному просторі, проте доволі синкретичним шляхом поєднання офіційно затвердженої топонімії (пор. «Екатерининский проспект», «Соборная площадь», «Дворянская площадь», «Фабровский бульвар» та ін.) з більшістю топонімів, що народжувалися «знизу» та були пост-фактум легітимізовані міською владою (дещо про це див. [6; 5]). Змістовна частина катеринославської топонімії формувалася під домінуючим впливом внутрішнього міського чинника — і це, зрештою, обумовило переважання в назвах вулиць та площ або місцевої топографії, або апеляції до окремих міських діячів різного історичного «калібру», від губернаторів до власників помітних будинків. Звісно, окремі сегменти при цьому органічно займали назви, запозичені з «імперського культурного кола». Проте стверджувати, що топонімія Катеринослава була наскрізь просякнута імперським колом, було б явним перебільшенням.

Скоріше, топонімія Катеринослава органічно відображала культурний субстрат імперської «провінційної метрополії», сконструйованої під імперським культурним покровом, проте незавершеної як урбаністичний проект, з її вічним культурним прокльом існування «між чимось і чимось», тобто, між парадигмою близької, але так і не здобутої імперської метропольності, та парадигмою «автохтонізації», котра розумілась як загроза розмивання імперського культурного начала, і, навіть, як загроза всьому сакральному урбаністичному простору.

«Повернення до коренів» у Катеринославі як іманентно імперському місті з яскраво вираженою імперською колоніалістською презентацією (хоч і в її провінційному варіанті) розумілось у негативістському сенсі як іманентна загроза сутності міського організму з самого початку формування катеринославської урбаністичної історіографії та міської ідеології. Фундатор катеринославської історіографії архієпископ Гавриїл (Розанов) талановито вибудував цю цивілізаційно-презентаційну ди-

лему, ставши ідеологом самоствердження Катеринослава на попередніх «автохтонних» пластах. Навіть коли архієпископ Гавриїл стверджував про тимчасовий занепад Катеринослава в першій третині XIX ст., він використав вислів: «Екатеринослав... возвратился в сосуд глян्यानый или в ту самую первобытную Половицу, на которой был основан» [9, с. 106].

На початку XX ст. стала самоочевидною необхідність механічного упорядкування системи топонімів Катеринослава, передусім з огляду на стрімкі темпи міського розвитку та територіального зростання. Передусім, йшлося про дві обставини — ліквідацію повторюваних та «неблагозвучних» назв вулиць, провулків та площ міста. Проте назріла необхідність упорядкування міських топонімів Катеринослава за «внутрішньо-механістичним» критерієм, сама по собі, звісно, не передбачала швидку тотальну або часткову заміну культурно-ідентичнісного підтексту топонімічної системи Катеринослава. Внутрішня активність міського середовища Катеринослава до появи топонімічного проекту Дмитра Яворницького 1906 р. не проявляла щонайменшого бажання здійснювати «культурне перекодування» міської топонімії Катеринослава, тим більше в «українофільському» напрямку.

Проте у вересні 1904 р. міська Дума Катеринослава (вперше в міській історії) створила особливу комісію з метою комплексного впорядкування топонімів Катеринослава. Як свідчать документи, офіційним приводом для порушення топонімічного питання стало клопотання Ради Катеринославського обласного музею ім. О.М. Поля «о наименовании некоторых улиц города историческими названиями из истории местного края» [1, с. 108]. Уже за цим формулюванням, на наш погляд, виразно проглядається інтенція персонального чинника в особі нещодавно призначеного директора музею Д.І. Яворницького. Комісія була створена в складі трьох осіб: Г.В. Донцов (директор Катеринославського відділення Державного Дворянського земельного банку), С.А. Бродницький (голова катеринославської повітової земської управи) та Я.Г. Гололобов (член катеринославської міської управи). Водночас повідомлялося, що в цю комісію був «запрошений» професор Д.І. Еварницький (тобто Яворницький). Планувалося розробити «проект переименований улиц» та доповісти його згодом на засіданні катеринославської міської Думи [1, с. 108].

Через півтора роки, 19 січня 1906 р. на черговому засіданні катеринославської міської Думи була представлена доповідь із пропозиціями щодо комплексного реформування міської топонімії [1, с. 108–117]. Доповідь містила повний список урбанонімів Катеринослава станом на

1906 р. (до речі, це єдиний збережений повний перелік топонімів міста) [1, с. 109–117]. Пропонувалося замінити 124 назви вулиць, провулків і площ, тобто, практично половину топонімів дореволюційного Катеринослава (усього в списку зафіксовані 218 об'єктів).

У доповіді комісії містилося промовисте свідчення, що «список найменованих улиц составлял профессор Д.И. Эварницкий» [1, с. 85]. Аналіз змістовної частини переліку запропонованих назв (див. нижче) також не залишає ніяких сумнівів у авторстві саме Д.І. Яворницького. Виходячи з цього, можна погодитись із думкою В.І. Лазебник, котра влучно назвала запропонований 1906 р. перелік нових означень урбанонімів Катеринослава саме як «список Яворницького» [7].

Оприлюднення «списку Яворницького» на засіданні катеринославської міської Думи викликало жваве обговорення, в якому взяло участь 43 гласних. Слід зауважити, що «список Яворницького» був із самого початку доволі скептично зустрінутий міськими очільниками. (Сама ж дискусія гласних довкола «топонімічного проекту» Д.І. Яворницького заслуговує на окреме висвітлення, бо може дати багато цінної культурологічної інформації про еволюцію міського середовища Катеринослава початку ХХ ст.). В результаті обговорення міська Дума не виробила конкретного рішення з чіткою оцінкою топонімічного проекту Дмитра Яворницького. У той же час «список Яворницького» не був ані прийнятий, ані цілковито відхилений.

Міська Дума рекомендувала Комісії продовжити свою діяльність, але з новою метою — спільно з міською управою, намітити список особливо необхідних перейменувань, а згодом новий проект внести в Думу для наступного обговорення. Думські гласні вирішили «просить Комиссию, совместно с Городской Управой, наметить те улицы, которые в настоящее время необходимо переименовать, прежде всего во избежание путаницы в их наименованиях и проект доложить Думе» [1, с. 86].

Аналіз цього рішення дає можливість зробити, принаймні, два висновки. 1) Уже на етапі первісного розгляду міською Думою топонімічного проекту Д. Яворницького ідея комплексного реформування міської топонімії Катеринослава на платформі її «культурного перекодування» (чітко продемонстрована в «списку Яворницького») була делікатно, але принципово відхилена міською владою. 2) Сама ідея комплексної реформи міських топонімів теоретично збережена та визнавалась доцільною, але проголошений єдино можливий її «упорядкувальний» вектор — «прежде всего во избежание путаницы в наименованиях». Таким чином, уже на початковому етапі розгляду топонімічного проекту

Д.І. Яворницького 1906 р. його культурно-політична ініціатива зазнала поразки, будучи твердо спрямована владною рукою в бік «упорядкування назв», що, звісно, для Яворницького означало лише спотворення його амбіційного топонімічного проекту, втрату закладеної в ньому культурної спрямованості та енергетики.

Проаналізуємо більш детально цю культуротворчу ініціативу Дмитра Яворницького. Сам факт ініціювання програми реформи міської топонімії Катеринослава, навіть виходячи тільки з потреби впорядкування назв, засвідчує певний рівень сталості та розвитку міської топонімії Катеринослава на початку ХХ ст. Сталість тут розуміється у двох вимірах: 1) наявність на початку ХХ ст. уже сформованої системи топонімів Катеринослава — офіційно привласнених або введених самими мешканцями, таких, що проіснували принаймні кілька десятиліть та міцно усталилися в міській свідомості; 2) культурна сталість — наявність уже сформованого культурного характеру міської топонімії (оскільки Яворницький висунув ініціативу комплексної заміни культурної матриці топонімічного пласту). Назви з певним набором змістовних ознак, що несли в собі оригінальне культурне навантаження, апелювали до подій та персон міської історії або були споріднені з загальноімперським культурним простором.

Аналізуючи ж пропозиції комісії, представлені в доповіді катеринославській міській Думі 19 січня 1906 р., можна виділити такі риси топонімічного проекту Д.І. Яворницького:

- 1) Єдина чітко зрозуміла суть пропозицій автора списку (Д.І. Яворницького) — привнести в міську топонімію ознаки українського колориту (офіційно мотивовані як «названия из истории местного края»), але в списку вони механістично розкидані на місцевості, навіть без урахування усталених культурних обрисів того чи іншого району.
- 2) Пропоновані перейменування торкалися усіх шарів міської топонімії, тобто, назв об'єктів, що мали як провідне (центральна частина), так і підпорядковане значення в міській структурі — невеликі вулиці, провулки, тупики, частина площ-пустирів на околицях, на схилах балок, у робітничих слобідках тощо.
- 3) Аналіз запропонованого списку перейменувань свідчить про хаотичність і відсутність чітких критеріїв у підборі нових найменувань, без конкретної мотивації або прив'язки до місцевості. Міська управа, представляючи в міській Думі доповідь комісії, серед іншого, зазначила: «Комиссия представила в Городскую

Управу проект переименования улиц, без всяких объяснений и мотивов на основании которых она находит необходимым сделать проектируемое переименование» [1, 108].

Номенклатура запропонованих Яворницьким назв доволі різноманітна. Незважаючи на досить утруднене розуміння мотивації вибору тієї чи іншої назви, в «списку Яворницького» можна виділити приблизно п'ять нерівних частин.

1. Назви персоналістичного характеру (щонайменше 49, тобто 40% списку). Одразу ж впадає в очі, що в цю частину списку потрапили майже одні тільки українські діячі, або діячі, котрі прислужилися українській справі в Катеринославі. Ця група назв включає: а) постаті гетьманів України (Вишневецький, Сагайдачний, Хмельницький, Виговський, Дорошенко, Орлик, Мазепа, Скоропадський, Полуботок); б) видатні діячі запорозького козацтва або керівники повстанського руху (Наливайко, Павлюк, Сулима, Нечай, Богун, Сірко, Палій, Гордієнко, Гонта, Чепига, Гладкий); в) постаті з історії міста та губернії, сепаровані, втім, за незрозумілим принципом — «дикий піп» Тарловський, колишні козаки (Корж, Глоба), лоцман Полторацький, помічник Потьомкіна Фалєєв, губернатори (тільки Синельников та Келлер), медики Бойченко та Лешко-Попель, етнограф Залюбовський, етнограф та поет Манжура, промисловець та меценат Поль та ін.; г) загальноукраїнські культурні діячі (Котляревський, Квітка, Шевченко, Костомаров, Куліш, Драгоманов, Чубинський); д) єдиний російський культурний діяч — Карамзін.

2. Назви історичного характеру — означення явищ та понять з української історії, з майже тотальним акцентом на феномені козаччини. Назви за типологією поділяються на: а) військово-історичні (вул. Ватажкова, Військова, Курінна, Гармашова, Осаулова, Паланкова, Полковницька, Радна; пров. Гайдамацький, Шабельний, Щербинівський; площі Атаманська, Бунчукова, Гетьманська, Січова); б) адміністративно-господарчі (вул. Війтова, Зимовницька).

3. Назви етнографічного характеру — пов'язані з окремими видами діяльності в традиційній культурі (вул. Кобзарська; пров. Бурлацький, Чабанський, Чернечий, Чумацький).

4. Назви географічного характеру (вул. Орільська, Половицька, Сорочинська, Сурська; узвози Кримський, Самарський, Польський, Татарський; площа Запорозька).

5. Назви нейтрального характеру, щоправда, знову з переважно аграрним колоритом (вулиця Блакитна, Вербова, Золота, Лихопоева, тупик Зозулін, узвіз Багатий, Барвінків, Чепурний, балки Лелеківська,

Шпакова, кінці (рос. «конец» як означення місцевості) Байраків, Півнів тощо).

Як бачимо, програма перейменувань Яворницького (ідейно проголошена в Катеринославі вперше в його історії), дійсно відзначалася комплексністю (124 назви з 218, тобто 57% урбанонімів). Однак значення «списку Яворницького» не вичерпується суто топонімічною складовою.

Топонімічний проект 1906 р. необхідно розглядати у двох вимірах: 1) суто топонімічному та 2) культурно-політичному. Формально йшлося лише про об'єктивістський підхід (пор. — «наименование улиц... названиями из истории местного края» [1, с. 85]). Національно-культурний контекст в мотиваційній частині залишився повністю прихованим. У той же час навіть побіжне ознайомлення зі змістовною частиною «списку Яворницького» доводить, що автор керувався кардинально відмінними мотивами, ніж повернення окремим районам Катеринослава історичного колориту або рівномірна репрезентація у символічному сегменті міського простору різних історичних пластів (зокрема, підсилення «українського елементу» міської топонімії).

Не було серед мотивів Яворницького «простого» упорядкування міської топонімії. Звернімо увагу, зокрема, на такий епізод. У запропонованому списку двічі повторюється топонім «Дорошенкова» (ним пропонувалося замінити назви Кирпичної вул. та Кирпичної пл., до речі розташованих у двох різних районах міста). Очевидно, що вищезазначене не має жодного відношення до основного завдання комісії, визначеного Думою, тобто створення списку нових назв вулиць «прежде всего во избежание путаницы в их наименованиях». Цікаво, що в тому ж списку, Яворницький пропонував, скажімо, вул. Потьомкінську залишити, а пров. Потьомкінський, що знаходився поблизу, перейменувати на Гайдамацький (в сакральному центрі Катеринослава, на самій вершині «Соборної гори», біля кафедрального собору та палацу Потьомкіна — сама така ідея була явно провокативною, та не мала абсолютно ніякої можливості втілитися в життя — згадаймо тогочасну офіційну точку зору на «гайдамаччину»).

Цей епізод є дуже репрезентативним під кутом зору «топонімічної конкуренції»: він знімає покрив офіційних мотивацій щодо «избежания путаницы в наименованиях» та засвідчує погано приховану запеклу культурну боротьбу в міжреволюційному мультикультурному Катеринославі. Міська топонімія в цій боротьбі стала одним з інструментів «культурно-символічних презентацій» як форми утвердження в міському просторі власної культурної та національної ідентичності.

Причини та хронологія висунення Д.І. Яворницьким проекту топонімічної реформи для Катеринослава, на наш погляд, обумовлені як характерними рисами його постаті, так і особливостями культурно-політичної ситуації в Катеринославі міжреволюційного періоду першої чверті ХХ ст.

На жаль, ми не знайшли досі відомостей про те, в яких умовах готувався «список Яворницького», адже ідея впровадження «назв із історії місцевого краю» проголошена в 1904 р., а доповідь Думі з явно провокативним (для тогочасного Катеринослава) списком назв представлена тільки у 1906 р. Між цими двома роками лежить 1905 рік — рік першої російської революції та бурхливих соціально-національних здвигів у Катеринославі. Немає ніякого сумніву, що реалії цієї конкретно-історичної ситуації суттєво вплинули на змістовну частину списку пропонуваного Яворницьким назв. А надмірний українізаторський оптимізм серед революційних подій в імперії (ще до «третьєиюньського» перевороту 1907 р.) визначив характер презентації Дмитром Яворницьким свого топонімічного проекту для Катеринослава (презентації, явно передчасної в тогочасних умовах).

Аналіз «списку Яворницького» засвідчує, що назви суто «из истории местного края» складають в ньому насправді менше половини. Також аналіз свідчить, що значна частина пропонуваного назв носила неприховано опозиційний до офіційної ідеології характер (наприклад, вулиця Мазепина), та не мала ніякої можливості бути впровадженими в міський простір, тим більше з волі підімперських органів управління. Складається враження, що автор списку й не розраховував на стрімку реалізацію свого топонімічного проекту, навпаки, він мав розуміти, що його не вдасться реалізувати. Але список був все-таки складений та представлений міській Думі. Певно, головним завданням Яворницького було в цей спосіб представити цілий культурно-історичний пласт «місцевого краю», який, за його переконаннями, не був адекватно представлений в міській топонімії Катеринослава, й мав бути наново імплантований в міський культурний простір. «Список Яворницького» виявився своєрідним культурно-політичним маніфестом, а його автор чітко проголосив свої амбіції з прагненням впливати на прийняття рішень не тільки, і не стільки у місцевих владних колах, скільки претендуючи на адекватне представлення та задоволення культурних прагнень української складової серед «мовчазної більшості» катеринославців.

«Список Яворницького» в цьому сенсі можливо розглядати як один із інструментів культурної дії, спрямованих на інтенсифікацію власне

українського націотворчого процесу в урбаністичному середовищі міст підімперської України модерної доби кінця XIX – початку XX ст., а, найперше, стосовно сучасних східних та південних регіонів. Проекти, подібні розглядуваному, мали на меті прискорити формування української національної ідентичності серед мешканців підімперських індустриальних міст, котрі, потрапляючи у «міський котел», отримували таким чином перспективу доволі швидко перетворитися з колишніх козаків, малоросів або слобожан, etc. на «свідомих українців».

Утім, вірогідною є ще одна герменевтична інтерпретація змістовної частини та характеру презентації «списку Яворницького». Можливо, автор списку недостатньо чітко зрозумів культурні «правила гри» тогочасного Катеринослава. Припустимо, що ніякого культурного проекту топонімічної реформи, з розумінням усіх ризиків та прихованих значень, не було; й автор доволі самонадіяно розумів трансформацію більше половини наявних урбанонімів Катеринослава на назви з «українським колоритом» як «просто» органічне повернення до власних історичних коренів. У цьому сенсі настанова «взяти штурмом» та переформатувати культурний простір мультикультурного підімперського Катеринослава за допомогою у тому числі топонімічної реформи засвідчила свою неефективність, позаяк недостатньо корелювалася з основними механізмами функціонування міського середовища модерного міста на Погра-ниччі в індустриальну добу.

За усіх можливих варіацій щодо вірогідних причин появи розглядуваної топонімічної ініціативи, все вищевикладене дає підстави кваліфікувати «список Яворницького», передусім, як особистісно-світоглядну презентацію авторської ідентичності та одну з перших ідеологічно вивірених культурно-політичних маніфестацій українського руху в Катеринославі початку XX ст.; як один з феноменів культурного життя модерного Катеринослава, що стосується набагато ширших культурно-урбаністичних пластів, ніж «просто» впорядкування міської топонімії. «Список Яворницького» як культурна акція, безсумнівно, є явищем одного порядку з процесом утворення та активною діяльністю катеринославської «Просвіти» (1905 р. та після), обійманням Д.І. Яворницьким посади директора новоствореного музею ім. О. Поля та переорієнтації його діяльності у виразне україно-козакоцентричне русло (офіційно з 1902 р., фактично з 1905 р.). Ці події збіглися не тільки хронологічно, вони мають єдине генетичне коріння та єдину виразну ідейну спрямованість, як «цеглини» українського проекту кінця XIX – початку XX ст. у Катеринославі.

Стратегічна постановка завдань в контексті українізації Катеринослава, безумовно, була своєчасною та зрозумілою. Д.І. Яворницький остаточно переїхав у Катеринослав у 1905 р. (хоч директором музею був обраний ще у 1902 р.) й одразу став однією з найбільш значущих, пасіонарних постатей на цілому міському культурному горизонті. Зайве говорити про те, що між пасіонарними постатями та традиційним суспільством завжди існує певна «культурна напруга». Ця теза в повній мірі стосується Д.І. Яворницького в міському середовищі Катеринослава в контексті його людських якостей, проте слід враховувати ще й світоглядно-культурні аспекти (певні антиімперські та українофільські переконання Д.І. Яворницького). Світоглядні та культурні імперативи Яворницького неминуче прийшли у конфлікт з механізмами формування та функціонування міського середовища Катеринослава модерної доби. Культуртрегерська активність Д.І. Яворницького (з його виразним козако-україноцентризмом) далеко не завжди знаходила підтримку міської громади, й далеко не завжди лояльно сприймалася міською владою.

Надмірно оптимістичні сподівання Яворницького щодо можливостей тотальної заміни міських назв Катеринослава на назви з українським підтекстом можна виправдати також підсвідомим прагненням «встигнути» з символічним означенням міської території, зважаючи на нівелюючу дію модернізаційного маховика.

Професор Д.І. Яворницький склав свій список для Катеринослава, прагнучи під приводом «впорядкування» назв вулиць і площ хоча б частково «символічно завоювати» урбаністичний простір міста індустріальної доби з метою переформатування його в українському дусі. Розуміння постановки цих завдань та певні ідеологічні зусилля в цьому напрямі вже на початку ХХ ст. мають дуже важливе значення в соціокультурному сенсі, зважаючи на подальшу долю «міста чавуну та сталі» та «кузні кадрів», міста, де українізація так і не змогла отримати пануючого характеру. Міста, де свідомо та підсвідомо завжди панував імперський культурний дискурс.

В чому правий, та в чому неправий був Яворницький, укладаючи свій «список» та пробуючи легітимізувати й втілити його в життя за допомогою підімперських міських органів управління? Безумовно, цей проект топонімічної реформи був одним з цікавих епізодів оригінальної та ризикованої культурної гри, котру, на наш погляд, проводив Яворницький в Катеринославі протягом усього його перебування тут; гри, котра полягала, на наш погляд, у тому, щоб випробуючи «культурные пределы» катеринославського міського простору, сконструйованого

імперськими проектантами, будівничими та адміністраторами, впроваджувати нові, дальші ознаки «українського проекту» та надавати місту Катеринославу більші риси «українськості» (в оригінальній авторській рецепції самого Яворницького із акцентуацією передусім на романтизоване Запорозжя).

Принагідно слід зауважити, що в цьому проекті топонімічної реформи 1906 р., що відноситься до раннього періоду перебування Д.І. Яворницького в Катеринославі, висвітилися не тільки світоглядні й культурно-ідентичнісні, а також певним чином і психологічно-поведінкові імперативи життя та діяльності цієї неординарної постаті.

Зважаючи на специфіку світогляду та парадигму культурної праці професора Д.І. Яворницького в Катеринославі, «український проект» в його розумінні був, певно, сильно скорельований із ідеалізацією та прагненням нової репрезентації (принаймні на символічному рівні) усього культурного пласту, пов'язаного із запорозьким козацтвом та історичним Запорозжям. Принагідно є сенс висловити тезу, що життєва місія та парадигма культурних практик Яворницького може бути визначена як *«реконструктор-відновлювач Запорозжя як культурно-історичної реальності та органічного елементу структури новітньої України»* (пор. яскраве визначення його постаті в історіографії «Запорозький батько»). Це ж, зрештою, заклало головне протиріччя його діяльності — протиріччя між парадигмами історика-дослідника, котрий має займатися реконструкцією запорозької доби на описовому та аналітичному історіографічному рівні, слідуючи певному науковому ідеалу, й подвижника, агента культурної дії, просвітителя, мета якого — пропагувати історичний досвід Запорозжя як частини історичної України, вважаючи за необхідне реконструювати цей сегмент історичного досвіду на ідентичнісно-свідомісному рівні сучасних йому людей, за допомогою цілого спектру інструментів культурної дії, можливих на рубежі ХІХ—ХХ ст.

Дмитро Яворницький, можливо, став єдиною з персон провідників українського руху в Катеринославі, котрий (маючи тут загальний культурний авторитет, зв'язки та інші можливості) використовував, свідомо чи підсвідомо, дві різні альтернативні тактики впровадження «українського проекту». У першій з цих тактик сприйняття «правил культурної гри» в місті — продукті імперської модернізації — спричиняло бажання використовувати для напівприхованої українізації самі ж імперські владні механізми, разом з чим сприймалася настанова культурного змагання з імперією (котра сама поступово опинялася в смузі

невідвортної кризи), змагання за весь міський простір, тобто комплекс тотальності. Друга практика, сприймаючи Катеринослав як іманентно чужий, ворожий українству, не могла сповідувати такого технологічного релятивізму, і, виходячи з опори на власні сили, надавала перевагу культурно-просвітницькій діяльності «серед своїх», оминаючи увагою тодішню міську іноукраїнську більшість (здебільшого єврейську та великоросійську), та натомість проводячи власні культурні акції.

Насправді ж оптимальний для «українського проекту» результат міг бути отриманий якраз при застосуванні обох тактик (у різному співвідношенні в різний час). Перша тактика розрахована на результат у віддаленій перспективі, проте більш ефективний, за умови збереження імперських ментальних та владних структур. Друга ж тактика спричиняла конкретний дієвий результат, хоч у мультикультурному Катеринославі, де суб'єктами культурної дії в міському просторі виступали одразу кілька ідентичностей (під загальним імперським культурним покровом), така тактика благотворно діяла передусім на українську ідентичність, зміцнюючи цю гілку — але лише одну з гілок «урбаністичного гібриду» під назвою Катеринослав.

У діяльності Д.І. Яворницького прикладом першої тактики є якраз проект топонімічної реформи, котрий був розрахований на використання можливостей міської влади, проте надмірний оптимізм та «невсидючість» автора проекту спричинили, хоч і не цілковито протилежний, але практично знівельований результат. Настанова на тотальність в українських змаганнях хоча б за такий важливий сегмент культурного простору Катеринослава, як міська топонімія, не спрацювала в умовах мультикультурності катеринославського міського середовища першої чверті ХХ ст. та спротиву міських владних структур.

Прикладом же другої тактики може вважатися, наприклад, спорудження за ідеєю Яворницького будинку Хрінникова, відомого згодом як «Український дім» — однієї з найкращих пам'яток стилю «український модерн». В даному разі споруда, крім естетичного навантаження, несла ще й дуже потужний культурний «месидж». Це був законспірований архітектурний монумент запорозькому козацтву як історичному явищу, де засобами архітектури передано те, що в катеринославських умовах початку ХХ ст. певно не могло бути передане скульптурними засобами та легітимізоване в міському просторі. Прибутковий будинок, збудований катеринославським мільйонером-українофілом, одразу став одним із знакових міських архітектурних символів, і вважається ним дотепер (навіть у реконструйованому вигляді). Це була своєрідна

культурна провокація, але конструктивна провокація, вияв конструктивної опозиції й до традиціоналістського міського середовища, й до його влади. І саме ця яскрава культурна провокація — презентація «українського проекту» через, говорячи сучасною мовою, «ринкові механізми», а не через спроби компромісів з владою, засновані на надмірному оптимізмі (сюди якраз можна віднести й проект топонімічної реформи) — виявилася найбільш дієвим інструментом культурних трансформацій.

Таким чином, є сенс визначити культурний підтекст пропонованого Яворницьким проекту топонімічної реформи для Катеринослава. Можна визначити таке змістовне наповнення цього культурного проекту: 1) ще один інструмент переформатування міського простору в бік його «автохтонізації», що позиціонувалося як органічний культурний крок та гармонізація культурного простору; 2) ще один інструмент напівприхованої культурної конкуренції з імперською культурно-духовною системою та її символічною репрезентацією, зокрема, у вигляді системи топонімів міста Катеринослава, що в цілому сформувалася вже в кінці XIX ст.; 3) в особистісному плані для Д.І. Яворницького проект топонімічної реформи доволі органічно вписувався в його відчуття своєї життєвої місії та життєвої перспективи — культуртрегерські зусилля в місті Катеринославі, котрі, в свою чергу, мали дві складові — збереження культурних скарбів (музей) та стимулювання трансформації міського простору (лекції, участь у різноманітних громадських та культурно-політичних ініціативах українофільського характеру, але зі значним акцентом саме на «козакоцентризм» — пор. знакове визначення персони Д.І. Яворницького як «Запорозький батько»).

Номенклатура та зміст назв у «списку Яворницького», на нашу думку, яскраво репрезентують світоглядно-ідентичнісні імперативи автора списку та, навіть, здатні ілюструвати його поведінкову стратегію й тактику культурної дії. Однак не можна не відзначити глибокі внутрішні протиріччя пропонованого Д.І. Яворницьким топонімічного проекту. Несучи у собі цілком зрозуміле національно-культурне навантаження, «список» натомість не мав єдиної системної логіки щодо визначення нових назв та механізмів їх імплантування в міський простір Катеринослава. Важко сказати, чим обумовлена відсутність системності в першій спробі комплексно реформувати міську топонімію Катеринослава (тим більше з боку «українського проекту»), тим більше, що комісія працювала близько двох років, а діяльність по складенню списку назв була делегована одному Д.І. Яворницькому.

Список явно непродуманий (саме з точки зору «культурного проекту»), велика частина запропонованих найменувань має яскраво виражений аграрний колорит (провулки Байбузівський, Кухарівський, Таранівський та ін.). У списку присутні прізвища козацьких отаманів і гетьманів, але наявні також і назви, що не несуть прямої персоналістичної чи фактологічної спрямованості, (напр. балка Жандармська — Лелеківська).

Тільки мала частина запропонованих назв була калькою з існуючих російськомовних («Торговая» — Крамна вул.). Значно більша частина списку була спробою замінити російські назви на українські, з формальним збереженням змістовного навантаження: Центральна площа — Бунчукова (напевне мався на увазі символ влади, але ж на цій площі знаходилися постійно перші торгові ряди Катеринослава); Приказна вул. — Войтова (але ж назву свою вона отримала від Приказу громадської опіки, і ні до яких війтів не мала щонайменшого відношення); «Площадь против лагерей» — Січова; Поліцейська вул. — Військова; Казармена пл. — Сагайдачна; Сімферопольська пл. — Гетьманська; Артилерійська пл. — Хмельницька тощо. У цьому випадку неважко побачити, що спроби автора списку реформувати міську топонімію Катеринослава саме таким механістичним шляхом наштовхнулися на опір символічної системи, тому що містили в собі глибокі соціокультурні протиріччя: між царською армією, приміром, і січовими традиціями лежала глибока прірва, а казарми Сімферопольського чи Севастопольського полків не мали ніякого відношення до гетьманів Сагайдачного та Хмельницького, тому що були породженням зовсім іншої соціальної і культурної системи (як і Катеринослав у цілому).

З представленого «списку Яворницького» можна також зробити висновок про невиправдано оптимістичні сподівання автора та певну непродуманість механізму впровадження «українських назв» у вже сформовану топонімічну систему Катеринослава. Якщо, приміром, заміна топоніма «Торговая» на Крамна (український аналог існуючої назви) ще могла претендувати на впровадження, то пропозиції замінити назви центральних вулиць «нижнього міста» — ділового центру Катеринослава — «Упорную» вулицю на Кобзарську (сучасна Глінки), Центральну площу на Бунчукову (збереглася дореволюційна назва), Залізну вулицю — на Паланкову (сучасна Миронова), без сумніву, навряд чи могли успішно здійснитися в місті Катеринославі початку ХХ ст.

Результат топонімічного проекту Яворницького виявився аж надто скромний. Більша частина запропонованих ним перейменувань не була

легітимізована органами місцевої влади. Міська Дума поступово (до 1914 р.) надала назви «из истории местного края» тільки декільком вулицям. При цьому впадає в око така тенденція: нові назви були запозичені зі «списку Яворницького», однак накладені на назви зовсім інших об'єктів міського простору, ніж пропонував Яворницький.

Показові приклади. Автори пропонували перейменувати вулицю Тиху на вул. Лешко-Попельську, на честь відомого в Катеринославі лікаря, «народного доктора» и «друга обездоленных», котрий жив саме на цій вулиці та помер 1903 р. у досить молодому віці. Така назва дійсна з'явилася на міській мапі Катеринослава кілька років потому. Тільки її стала носити інша, новопрокладена вулиця на південному кордоні, близько Севастопольського цвинтаря (на щастя, назва цієї вулиці Лешко-Попеля збереглася дотепер). Вулиця Тиха вже в радянський час була перейменована у вулицю Мечникова.

Одна з нових магістралей Катеринослава (3-й Казармений пров.) була названа Глобинською — на честь засновника двох садів, що стали згодом міськими парками (ця одноквартальна вулиця проходить в нагірній частині між проспектом Гагаріна та вулицею Севастопольською). Вулицею Поля назвали Потьомкінський провулок в нагірній частині міста (зараз вулиця Фучіка). Яворницький пропонував назвати вулицею Поля вулицю «Больничную», однак у 1912 р. вона отримала назву Бородинська — на честь відзначення 100-ї річниці великої битви з Наполеоном.

З 1912 до 1915 рр. з'явилися на мапі міста (проте все ж таки на околицях) вулиці Отаманська (зараз — Сірка), Гетьманська (в подальшому пров. Железняка, зараз забудований), Кошова (Ясна), Курінна вулиця (Телевізійна), Хмельницька (Чекмарьова) «Список Яворницького» в більшій своїй частині залишився нереалізованим. Поки міська Дума після революції 1905 р. повільно вирішувала питання перейменувань, на горизонті вже майоріла нова революція.

В цілому, з усього «списку Яворницького» 1906 р. легітимізувалися на місцевості Катеринослава до 1917 р. тільки 10 назв: вулиці Глобинська, Костомарівська, Кошова, Курінна, Лешко-Попельська (в подальшому форма змінена на родовий відмінок іменника), Отаманська, Поля, Хмельницька, провулок Чумацький, узвіз Самарський. (Кількісні дані можуть бути скореговані подальшими дослідженнями). Здається, жодне з цих перейменувань не було здійснено у точній відповідності з топонімічним проектом Д.І. Яворницького, тобто, запропоновані ним назви накладалися на інший міський об'єкт, ніж пропонував автор.

Спроба реформувати топонімічну систему Катеринослава на самому початку ХХ ст., ідеологом якої виступив Д.І. Яворницький, демонструє нам прагнення українського елемента, вигнаного ще на самому початку Катеринослава з символічного сегменту іманентно імперської міської культури, повернутися, стати органічною частиною вже сформованої міської системи, у першу чергу на символічному рівні.

На наш погляд, представлений у міську Думу 1906 р. та нереалізований «список Яворницького» — результат свого роду культурного компромісу, що репрезентує соціокультурну ситуацію в Катеринославі рубежу ХІХ–ХХ ст., коли ігнорувати зростаючий вплив українського елемента в місті, навіть на символічному рівні, стало вже неможливим, але елемент цей не отримав іще переважного впливу навіть з кількісно-демографічного боку, тим більше з погляду представлення у владних інституціях. Тому «українофільські» найменування автор вирішив (швидше за все, був змушений) механічно «розкидати» на місцевості, там де це було можливо, виходячи не з культурної чи політичної доцільності, а насамперед з адміністративно-господарської необхідності: «прежде всего во избежание путаницы в их наименованиях».

Без сумніву, спроба топонімічної реформи, а саме заміни існуючих назв назвами «з місцевим колоритом», за якими проглядається бажання тотально замінити «культурну матрицю», хоча б у міській топонімії, генетично є органічною складовою культуртрегерської активності Д.І. Яворницького в модерному Катеринославі, що мала виразно українофільський характер, проте апелювала передусім до козацької доби.

Однак проект Яворницького в тому вигляді, в якому він був запропонований, одразу ж був приречений на поразку або напівреалізацію, що й сталося. Головною причиною слід визнати його «стратегічну тотальність», коли Яворницький «замахнувся» на значний шматок символічного надбання імперії, тобто, в даному разі, міську топонімію. В цьому випадку ініціатива «Запорозького батька», спрямована на механістичну заміну існуючої топонімії «новими старими» назвами, що апелювали тільки до домодерного досвіду та неминуче входили в антиномію з модерною міською культурою, перетворюючись ледь не на фольклорні зразки, неминуче отримала спротив з боку «мовчазної більшості» мешканців мультикультурного Катеринослава, можливо, навіть, не з причини своєї монокультурності (україноцентризму), а більше навіть з причини антимодерності та акценту на романтизацію аграрного колориту.

Вектор культуротворчої діяльності Дмитра Яворницького та інших провідників «українського проекту» в Катеринославі на цей раз круто

розійшовся з культурним «мейнстримом» ділової еліти, владних кіл та значної частини населення міста Катеринослава першої чверті XX ст., міста, яке переживало в цей час (до 1917 р.) нову еманацию власної метрополітності на рівні «столиці Придніпров'я», однієї з столиць Півдня Росії та «Нової Америки». В цій новій символічній автопрезентації Катеринослава, де дивним чином переплелись бажання якнайскоріше позбутись столітнього тягара нереалізованості «імперської провінційної метрополії» та жагучий оптимізм індустріальної доби з її відчуттям «залізної лихоманки» та «великих можливостей», «автохтонний пласт» не був цілковито вигнаний з міського культурного поля. Скоріше, він був приречений існувати на маргінесі, на катеринославських «околицях» (Нові Кайдаки, Мануйлівка, Чаплі, Ігрені, Амур, Лоцманська Кам'янка та ін. поселення). Але для того, щоб зайти у центральну частину міста, у «невидимі міські стіни» підімперського Катеринослава, український чинник мав одягти модерний одяг, пройти випробування модернізацією, щоб досягнути нові власні можливості. Знаковим символом такого культурного переходу в Катеринославі слугує саме «Український будинок» або «будинок Хрінникова». Складна доля топонімічного проекту Дмитра Яворницького для Катеринослава демонструє всю складність процесу творення та презентації культурно-політичних проектів у мультикультурному міському середовищі модерної доби.

Вище йшлося про дві практики українізаторських ініціатив у дореволюційному Катеринославі: компромісну та провокативну. Історія з презентацією явно передчасного та погано відрефлексованого «українського топонімічного проекту» в Катеринославі початку XX ст., в місті, яке сколихнуло революційні події 1905 рр., що вперше вивели на міську політичну та культурну авансцену український пласт, могла б здатися культурною провокацією, але насправді це був продукт компромісу з системою, спокуса використати можливості імперського механізму. Ідеолог «українського топонімічного проекту» дещо переоцінив власні можливості, а, можливо, лише випередив свій час. Схоже, незабаром і сам Яворницький зрозумів, що поспіхом здійснити таку культурну трансформацію навряд чи вдасться. Тоді йому залишалося лише спостерігати як міська влада погодилася перейменувати декілька вулиць на околицях міста, й процес цей тривав декілька років. Можливо, поступова заміна топонімів Катеринослава на ідейній базі, проголошений Д.І. Яворницьким, тривала б і далі, але наступні Світова війна та Революція поставили крапку на цій культурній ініціативі. Вже в 1920-х рр. радянською владою була ліквідована більша частина катеринославської

топонімії, що відображала умови розвитку та життя старого міста; на зміну їй прийшла радянська топонімія, яка, звісно, формувалася за принципом тотальності, але тотальності принципово іншої, ніж проголошена Д.І. Яворницьким.

Вивчення досвіду нереалізованої топонімічної реформи в Катеринославі початку ХХ ст, автором якої був Д.І. Яворницький, а, насправді, спроби «топонімічної революції» як частини проекту стрімкої українізації Катеринослава, засвідчує, що в загальних умовах інертності регіональних та міських очільників від імперської влади в постановці культурних питань, була реалізована чергова спроба: 1) символічної презентації української ідентичності, в даному разі в міській топонімії «забутої південної столиці імперії»; 2) спроба «символічного реваншу», спрямованого на символічне привласнення міського простору, чи, принаймні, його частини, з переважним акцентом на історичний досвід часів козаччини.

Серед причин, що обумовили «культурну поразку» цієї оригінальної культурної ініціативи, поданої в офіційній обгортці «впорядкування назв», слід назвати: 1) сталість уже існуючої міської топонімії Катеринослава; 2) інертність більшості мешканців щодо такого роду культурних проєктів; 3) а найбільше — суперечності в змістовній частині програми, тобто, змістовне навантаження пропонованих назв, більшість з яких прагнула замінити імперські символи на артефакти козацької доби або, принаймні, мали відповідне семантичне навантаження. В цьому випадку «список Яворницького», що апелював до ідеалізованої козацької минувшини та опонував імперській традиції, не мав ніяких шансів бути реалізованим (хоча б у більшій його частині) в урбаністичному середовищі модерного імперського Катеринослава. Місто не бажало механістично відмовлятися від імперського культурного навантаження, оскільки в такому разі зачіпалися генетичні культурні моменти. Концепти імперської презентації («південна столиця» та ін.) виявилися іманентно пов'язаними з презентацією модерного Катеринослава та гармонійно увійшли в ідентичність міста т.зв. індустріальної доби, ставши наріжним каменем міської ідеології. «Список Яворницького» в цих умовах виявився не дуже ефективним інструментом переформатування культурного простору Катеринослава, сконструйованого імперською культурною машиною.

Автор статті звертає увагу на суттєві парадигмальні протиріччя досвіду усіх практик культурної українізації продукту російської імперської колонізації Катеринослава та радянського продукту —

Дніпропетровська та й у цілому подібних міських організмів на колишньому Степовому Кordonі. Тобто, практик, що спиралися фактично на народницьку парадигму, й полягали в опонуванні вже створеному культурному «підімперському» субстратові, котрий вміщував різні ідентичності, та в спробах пропаганди в модерній міській культурі фактичного «антимодерну» або ж апеляції до домодерних культурних практик та артефактів.

Досвід нереалізованої топонімічної ініціативи Д.І. Яворницького обов'язково має бути врахований при виробленні сучасної топонімічної політики в Дніпропетровську. Цікаво, що сторіччя по тому, на рубежі ХХ – ХХІ ст., у закономірностях топонімічної політики Дніпропетровська можна спостерігати ці ж риси, зокрема, коли існує офіційно затверджена міською владою «програма впорядкування назв», але «український чинник» представлений доволі маргінально. Сучасний стан є результатом соціокультурної ситуації, обумовленої існуванням Дніпропетровська в складі радянської України – частини СРСР, – де топонімія формувалася відповідно до загальносоюзної ідеології, а український елемент був представлений виключно в межах того, що можна, на наш погляд, назвати «офіційним каноном українськості».

Топонімічний пейзаж Дніпропетровська пострадянської доби [3] засвідчує сталість успадкованої від радянського періоду топонімічної системи та відсутність спроб комплексного реформування міської топонімії (ані в бік повернення історичних назв – приклади Москви, Санкт-Петербурга, Одеси тощо; ані в бік масових перейменувань, на кшталт Києва, західноукраїнських міст та ін., тобто своєрідної топонімічної «дерадянзації»). Осягнення ментальних основ такої «топонімічної консервації» допоможе зрозуміти й причини невдачі проекту топонімічної реформи Катеринослава Д.І. Яворницького як культурно-політичної ініціативи, незрозумілої та неприйнятої міським середовищем «провінційної метрополії». Такі студії мають прислужитися до адекватних механізмів подолання вічного «прокльону нереалізованості» українського чинника в структурі міського середовища модерних міст – продуктів російсько-радянської урбанізації ХІХ–ХХ ст., зокрема, на Півдні та на Сході України.

Бібліографічні посилання

1. Журналы Екатеринославской городской Думы. За 1906 год. Ч.І. Январь – Май. – Екатеринослав: Типо-литография Губернского Правления, – 1906.

2. *Кавун М.* Скільки имен у Днепропетровска? [История названий мегаполиса] // Недвижимость в движении. — Д., 2006. — 26 янв.
3. *Кавун М.* Топонимический пейзаж современного Днепропетровска // Недвижимость в движении. — Д., 2005. — 22 февр.
4. *Кавун М.* Топонимия довоенного Днепропетровска // Недвижимость в движении. — Д., 2006. — 8 февр.
5. *Кавун М.* Топонимия старого Екатеринослава // Недвижимость в движении. — Д., 2006. — 1 февр.
6. *Кавун М. Е.* Топонімія м. Катеринослава-Дніпропетровська як дзеркало соціальних перетворень // Грані. — Д., 2000. — № 3 (11). — С. 50—54.
7. *Лазебник В.* Список Яворницького // Днепр Вечерний. — 1996. — 13 дек.
8. *Лазебник В.І.* Список Яворницького // Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповіді про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників. — Д., 2001. — С. 454—456.
9. *Яворницький Д.И.* История города Екатеринослава. — Д., 1989.

Надійшла до редколегії 02.07.2007 р.

УДК 94 (477) «18/19»

Н.М. Товстоляк

Криворізький державний педагогічний університет

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І РОДИНА ТАРНОВСЬКИХ

Розкрито взаємовідносини двох знаменитих збирачів українських старожитностей: Дмитра Івановича Яворницького та Василя Васильовича Тарновського-молодшого на основі документів епістолярної спадщини академіка Д.І. Яворницького.

До недавнього часу питання взаємовідносин відомих українських вчених, меценатів, колекціонерів, громадських діячів та їх родин

© Н.М. Товстоляк, 2007